

ORTA VE DOĞU KARADENİZ BÖLGESİ 19. YÜZYIL RUM ORTODOKS KİLİSELERİ
FİĞÜRLÜ FRESKOLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME¹

An Evaluation On Figurative Frescos Of The 19th Century Greek Orthodox Churches In
The Middle And Eastern Black Sea Region

Demet OKUYUCU YILMAZ*

Özet

Geleneksel olarak, St. Andrew'e atfedilen Trabzon Kilisesi'nin M.S.1. yüzyıldaki kuruluşunun devamında Karadeniz Bölgesi Hıristiyanlıkla tanışmıştır. Tarihi coğrafyası günümüz Orta ve Doğu Karadeniz Bölgelerini içerisine alan ve Pontos olarak isimlendirilen bölgede manastır, kilise ve şapel gibi dini mimariye ait yapılar inşa edilmiştir. 19. yüzyıla gelindiğinde de bu inşa faaliyetleri hızlı bir şekilde gerçekleşmeye devam etmiştir. Resim, kilise mimarisini tamamlayan en önemli unsurlardan biridir. Mozaik ve fresko tarzında olabilen anıtsal resim sanatının öncelikli gayesi kutsal öykünün anısını görsel yolla anlatmak ve toplumu uyandırmak; çoğunluğunu okuma yazma bilmeyenlerin oluşturduğu kilise üyelerini eğitmektir. Karadeniz bölgesi kiliseleri ortaçağ boyunca fresk tarzında dini tasvirlerle donatılmıştır. 19. yüzyıl yapılarında ise erken döneme ait bu faaliyetlerin yerel tarzı devam ettirir mahiyette yöresel ustalarca uygulandıkları görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Karadeniz Bölgesi, 19. Yüzyıl, Rum, Ortodoks, Kilise, Fresko

Abstract

Soon after the foundation of Trabzon Church in the 1st century AD which is traditionally dedicated to St. Andrew, Karadeniz Region has met Christianity. Theological structures like monasteries, churches, chapels have been constructed in the region whose historical geography covers today's Middle and East Black Seas regions and which is called Pontus. Up to 19th century, these construction activities have continued expeditiously. Painting is one of most important elements that defines the church architecture. The main purpose of the monumental painting art which can be in the forms of mosaics and frescos is to visually tell the memory of the holy story and keep the public aware; to educate the members of the church most of whom are illiterate. During the Middle Ages, Black Sea Region Churches have been ornamented by religious depictions in the form of frescos. In the case of 19th century structures, it has been observed that these artistic activities of early ages have been applied by the local experts as a form of continuity of local style.

Key Words: Black Sea Region, 19th Century, Greek, Orthodox, Church, Fresco.

¹ Bu çalışma "Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi Rum Kiliseleri" Konulu Doktora tez çalışmasında kısmen değinilen konunun genişletilmesi ile oluşturulmuştur.

*Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, demet@atauni.edu.tr

Giriş

Eski çağda Grekler Karadeniz'e "deniz" manasında olan "Pontos" adını vermişlerdir (Bijişkyan,1998:1). Denizin olumsuzluklarından dolayı ise ona "misafir sevmeyen" anlamına gelen "Pontos Axeinos" denmiştir (Özsait, 2000:37).

Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nin büyük bir kısmını içerisine alan "Trabzon Kilisesi'nin" kuruluşu, geleneksel olarak, St. Andrew'e (1. yüzyılın başları ve sonları) atfedilmektedir (Miller, 2007:10). Hz. İsa'nın havarilerinden Andrew (Apostolos Andrea, Andreas) Trabzon'a gelerek Tuzluçeşme-Kemerkaya mahallesindeki bir kayanın içine sığınarak Hıristiyanlığı yaymaya çalışmış, bölge halkına ilk kez İncil'i tanıtarak onları Hıristiyan olmaya davet etmiştir (Şen,1998:19).

Trabzon ve çevresinde Hıristiyanlığın gizlice yayılması İmparator Diocletian (284-305) döneminde başlamış, bu dönemde şehir çok sayıda din şehidi vermiştir (Miller, 2007:9). Tarihi kaynaklar Trabzon kilisesinin İmparator Constantinos döneminde kurulduğunu belirtmektedir. İmparator Justinianus döneminde ise bölgedeki Can (Lazistan) ülkesi Hıristiyanlığı kabul etmiştir (Fallmerayer, 2011: 309).

Osmanlı Devleti'nin sosyal ve siyasal tarihi 3 Kasım 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı ile yeni bir döneme girmiştir. Bu ferman ile Müslüman ve Hıristiyan ayrımı gözetilmeksizin kişilerin can, mal, ırz ve konut dokunulmazlığı padişah tarafından tek taraflı olarak garanti altına alınmıştır. Böylece Osmanlı uyruğunda bulunanlar tek bir millet kavramı altında toplanmış, Müslüman olmayan cemaatin hukuksal eşitliği kabul edilmiş ve çeşitli bölgelerde gayri Müslimlerden oluşan meclisler kurulmuştur (Kaynar, 2010: 191-313).

24 Temmuz 1923 yılında yapılan Lozan Barış Konferansı sonucunda imzalanan "Türk ve Rum Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokolü" ile nüfus mübadelesi çözüme kavuşturulmuştur. Anlaşmaya göre Batı Trakya'da yaşayan Türkler ile İstanbul'da yaşayan Rumlar, mübadelenin dışında bırakılmışlardır (Öksüz, 2007: 425-437).

Tanzimat ve İslahat fermanlarının sağlamış olduğu gelişmeler 19.yüzyılda Osmanlı topraklarında yaşayan Rum ve Ermeni'lerin Anadolu'nun her bölgesinde, aynı zamanda İstanbul'da çok sayıda yeni kilise inşa etmeleri sonucunu doğurmuştur (Pekak, 1997:79).

Karadeniz Bölgesi'nin 19. yüzyıldaki demografik yapısı göz önünde bulundurulduğunda, Rumların yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde kilise inşa ve onarım faaliyetlerinin de yoğunlaştığı, dolayısıyla nüfus ile yapılaşmanın paralellik gösterdiği tespit edilmiştir (Okuyucu, 2012: 426).

313 yılında Milano Fermanı ile İmparator Constantin, Hıristiyanlığı devlet içerisinde resmi din, bir güç olarak tanımıştır (Ostrogorsky,2006:41). İbadethane olarak

kiliselerin kurulması ve yaygınlaşması devamında bazilikaların nasıl süslenmesi gerektiği gibi başka bir sorunu da gündeme getirmiştir. Sonuç olarak Hıristiyan toplumu kendilerine özgü dinsel gereksinimleri karşılamak ve öğretiyi yaymak amacıyla görsellikten yararlanmışlardır. Kutsal resimler, kutsal öykünün anısını görsel yolla anlatma ve toplumu uyanık tutmada; çoğunluğunu okuma yazma bilmeyenlerin oluşturduğu kilise üyelerini eğitmede yardımcı olarak görülmüştür. Bu görüş Roma İmparatorluğu'nun Latin batı bölgelerinde kabul görmüş, Papa Gregorius Magnus (540-604) "Yazılar okuma yazma bilenler için ne ise, resimler de okuma bilmeyenler için aynı şeydir" sözleri ile yetkili bir kimse olarak resme yandaş olmuştur (Gombrich, 1997:133,135).

Başta İstanbul olmak üzere, Anadolu coğrafyasında yer alan Ortodoks Hıristiyanlarına ait yapılarda, erken Hıristiyanlık dönemi geleneği devam ettirilerek, kutsal resimler mimarinin bütünleyicisi olarak yapılagelmiştir.

Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi 19. Yüzyıl Rum Ortodoks Kiliseleri Freskleri

Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi 19. yüzyıl Rum Ortodoks kiliseleri içerisinde, kutsal resimleri günümüze ulaşabilen az sayıda örnek vardır. Fresk tarzındaki resimler kısmen veya küçük parçalar şeklinde korunabilmişlerdir. Bölgede tespit edilen figürlü freskoların il bazında ait oldukları yapılar ve tanımlamaları şöyledir;

Giresun İli, Şebinkarahisar İlçesi'ne bağlı Şaplıca Köyü'nün Asarcık Mahallesi'nde yer alan (Bryer-Winfield-Ballance-Isaac, 2002:252), ana giriş kapısı lentosu üzerindeki kitabesinden² Theotokos'a ithafen 1890 yılında inşa edildiği anlaşılan Evangelismos Tis Theotokou Kilisesi'nin iç mekanında freskolar görülmektedir.

Kilise yaklaşık olarak 17,85 x 8,50 m. boyutlarında, üç nefli, bazilikal planda inşa edilmiştir (Gündoğdu-Bayhan vd, 2005: 44; Bayhan, 2015: 343-344). Kilisenin iç mekânında duvarlarının ve üst örtünün tamamen sıvalı olduğu mevcut izlerden anlaşılmaktadır. Büyük oranda dökülen sıvaların üzerlerinde görülen izlerden hareketle resim ve süslemelerin, duvar ve tonoz yüzeylerinde fresko tekniğinde yapıldığı anlaşılmaktadır. Süslemeler geometrik, bitkisel ve figüratif karakterlidir. Figürlü süslemeler tonoz yüzeylerinde görülmektedir. Orta nef tonozunun orta bölümünde, sol eliyle takdis işareti yapan, sağ eliyle de bir ilitarion tutan melek resmedilmiştir. Yazı, tonoz yüzeyi ağ bağladığı için okunamamıştır.

Kuzey apsis duvarı üzerinde, yüzü erkek şeklinde bir melek figürü görülmekle birlikte güney nefin doğu duvarı üzerinde mevcut kanat şeklindeki izlerden burada da bir melek tasvirinin varlığı muhtemeldir (Foto. 1).

² Kitabe metninin orijinal ve Türkçe çevirisi için bkz. Okuyucu, 2012: III.

Şebinkarahisar İlçesi Şaplıca Köyü'nün Licese Mahallesi'nde yer alan Hagios Georgios (Licese) Kilisesi, figürlü freskoları bulunan yapılardan bir diğeridir. Batı cephesinin ortasında yer alan ana giriş kapısının lentosu üzerindeki kitabe metnine göre Aziz Georgios'a ithaf edilen kilisenin, 1874 yılında inşa edildiği belirtilmektedir. Kuzey cephede yer alan yapının ikinci giriş kapısı üzerindeki kitabe metninde, Elisabet Sakdoglina isimli bir bayanın 1875 yılında kiliseye bağışta bulunduğu belirtilmektedir³.

Kilise, yaklaşık 14.07 x 25.70 m. boyutlarında, üç nefli kubbeli bazilika'dır (Gündoğdu-Bayhan vd, 2005: 40; Bayhan, 2015: 343). İç mekanda duvarların tamamen sıvalı olduğu mevcut izlerden anlaşılmaktadır. Büyük oranda dökülen sıvaların üzerlerinde görülen izlerden hareketle duvar yüzeylerinde fresko tekniğinde resim ve süslemelerin yapıldığı anlaşılmaktadır.

Apsis duvarının ortasında yer alan pencerenin iki yanında, karşılıklı olarak boru üfleyen, uçar vaziyette iki melek figürü resmedilmiştir. Başları hale içerisine alınan meleklerin elbiseleri, tamamen mavi renktedir. Ancak bu figürler günümüze ulaşmamıştır (Foto. 2).

Gümüşhane İli, 19. yüzyıl Rum Ortodoks Kiliseleri bakımından bölgedeki en zengin merkezdir. Merkeze bağlı Yağlıdere Köyü içerisindeki Krom Vadisi'nin Düzce Mahallesi'nde yer alan Alikinos Kilisesi, bu yüzyıla verilen yapılardan birisidir (Özkan, 2003:121). 14.70 x 10.62 m. boyutlarında, üç nefli bazilikal planlı yapının içinde, orijinal fresko kalıntıları görülebilmektedir. Bunlardan en önemlileri orta nef tonozunun merkezinde görülenlerdir (Foto. 3). Büyük bir bölümü tahrip olan kompozisyonun köşelerinde, madalyon içerisinde İncil yazarları, tonozun aşağısındaki kemer köşeliklerinde ise melek figürleri resmedilmiştir (Foto. 4,5). Üst örtünün kalan kısımlarının ve duvar yüzeylerinin de bezeme programına dâhil edildiği anlaşılmaktadır. Ancak bu bölümlerdeki kompozisyonlar tamamen kazanmış veya tanımlanamayacak kadar kötü durumdadır.

Krom Vadisi kiliselerinden Gavalak Kilisesi (Bryer-Winfield-Ballance-Isaac, 2002:310.; Özkan, 2003:118; Özkan-Yurttaş, 2012:42) 1843 tarihli, 16.25x 11.90 m. boyutlarında üç nefli kubbeli bazilikal planlı ve iki katlı bir yapıdır.

Kilisenin iç mekânının sıvandığı ve duvarlar ve üst örtünün bir bezeme programına tabi tutulduğu hem kaynaklardan hem de mevcut kalıntılardan anlaşılmaktadır. Genel olarak İncil yazarlarının resmedildiği pandantif yüzeylerinde, sarı-mavi boyalarla konturlanmış, oval formlu boş madalyonlara yer verilmiştir (Bryer-Winfield-Ballance-Isaac, 2002:311.; Özkan, 2003:119; Özkan-Yurttaş, 2012:43), (Foto. 6). Ancak kilisenin üst örtüsüne ait bu bölümü yakın zamanda yıkılmıştır⁴.

³ Kitabe metninin orijinal ve Türkçe çevirisi için bkz. Okuyucu, 2012:119.

⁴ Gavalak Kilisesi'nin yıkılan kubbesine ait görüntü, Özkan-Yurttaş, s. 43'den alınmıştır.

Gümüşhane Merkezine bağlı Yitirmez (Leri) Köyü'nde yer alan 1889 tarihli, 4.64 x 9.15 m. boyutlarında, üç nefli, bazilikal planlı kilisenin iç mekanda duvarlarının sıvandığı ve süslendiği kalan izlerden anlaşılmaktadır. Duvar resimlerinin serafimler, bitkisel kompozisyonları, "Tanrı'nın Gözü" sembolü ile kombine edilmiş desenlerden oluştuğu belirtilmektedir (Bryer-Winfield-Ballance-Isaac, Part3,2002:323-324). Bu resimler günümüze kısmen ulaşabilmiştir. Orta nefin merkezini örten tonozlara ait takviye kemerlerinin alt bölümlerinde birer, Katoliklerde ökaristi ayinin sembolü⁵ olan "monsterance" benzeri objeler resmedilmiştir (Foto. 7).

Süleymaniye Mahallesi'nde bulunan kiliselerden Hagios Georgios Metropolitik Kilisesi (Bryer-Winfield-Ballance-Isaac, Part 3, 2002:323; Akagün Uslu, 1980: 8) 18.00 x 12.60 m. boyutlarında üç nefli bazilikal planlı olarak inşa edilmiştir.

Hagios Georgios Metropolitik Kilisesi bezemelerinin 1726 yılında veya bu tarihten çok kısa bir süre sonra yapıldığı kaynaklarda geçmektedir (Bryer-Winfield-Ballance-Isaac,Part3,2002:343). Günümüzde yapı, bezemeleri hakkında bilgi verebilecek derecede sağlam değildir. Bezeme programını freskolar ve stuko (alçı) paneller oluşturmaktadır. Yoğun bir renk yelpazesi gözlemlenen fakat figürler ve diğer unsurlar tanımlanamayacak kadar kötü durumda olan (Bryer-Winfield-Ballance-Isaac,Part3,2002:344) freskoların, batı duvarı üzerinde yoğunlaştığı belirtilmektedir (Akagün Uslu, 1980: 9). Stuko paneller, özellikle ayakta duran aziz figürlerinin etrafında uygulanmış ve birer pano görevi yapmışlardır (Foto. 7,8). Aynı zamanda boyanarak renklendirilen stukolar, paneller, akantus yaprakları, çiçek desenleri, haçlar, basit köpek dişi sıraları ve zigzag şeklindeki şeritlere ilaveten kartal olduğu düşünülen kuş figürleri ve serafimler içeren zengin panolar şeklinde ele alınmışlardır (Bryer-Winfield-Ballance-Isaac,Part3,2002:344) (Foto. 9).

Süleymaniye Mahallesi'nde yer alan başka bir kilise de 1832 tarihli Kutsal Haç Kilisesidir (Bryer-Winfield-Ballance-Isaac, Part 3, 2002:338; Akagün Uslu, 1980: 8). 7.62 x 11.82 m. boyutlarında, kare alana yerleştirilmiş olan haç planlı yapının iç mekânında, duvarların sıvandığı ve freskolarla bezendiği anlaşılmaktadır. Bunlardan günümüzde kuzey apsis duvarında Hz. İsa, üstte ise St. Athanasios'un tasvir edildiği iki kuşak ulaşabilmiştir (Foto. 10).

Gümüşhane İli Merkezi'ne bağlı Olucak Köyü'nde yer alan ve 19. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilen, 10.10 x 08.60 m. boyutlarındaki üç nefli, bazilikal planlı Olucak Köyü 1 Nolu Kilisesi (Özkan, 2004:572), dış mimarisindeki freskler bakımından nadir bir örnektir.

Kilisenin batı cephesinin ortasında, giriş kapısının sivri kemerli alınlığı içerisine kök boyalarla "Aziz George'nin Ejderhayı Öldürmesi" sahnesi resmedilmiştir (Foto. 11). Girişin, özellikle alınlık çevresinin, boya ile yapılan bezemelerle süslendiği kalan izlerden

⁵ Hz. İsa'nın bedenini sembolize eden güneş biçiminde ortası boş ve sapından tutulan bir obje.

anlaşılmaktadır. Bunlardan sadece alınlığın üst kısmında yer alan haç motifi günümüze kadar ulaşabilmiştir.

Gümüşhane İli Merkez İlçeye bağlı Dumanlı (Santa) Köyü'nün Atlıca (Piştöflu) Mahallesiinde Hagios Christopher Kilisesi, 19. yüzyılın ikinci yarısına, 1860-70 yılları arasına tarihlendirilen (Bryer-Winfield-Ballance-Isaac,Part2,2002:118) 17.00 x 13.00 m. boyutlarında üç nefli bazilikal planlı (Yurttaş, 2004:820) bir yapıdır.

İç mekânda duvarların sıvandığı ve freskolarla bezendiğı kaynaklarda belirtilmektedir. Günümüze çok küçük kalıntılar halinde ulaşabilen freskoların sağlamı, güney duvarı üzerinde görülmektedir. Duvar üzerinde, ortada yer alan pencerenin doğusunda cennet, batısında ise cehennem tasvirleri (Bryer-Winfield-Ballance-Isaac,Part2,2002:122, 126); (Foto. 12,13) güney girişinin sağında yer alan plastır üzerine ise bir ayı figürü resmedilmiştir (Foto. 14).

Kürtün İlçesi'ne bağlı Yaylalı Köyü Orta Mahalle'de yer alan 1 nolu kilisenin güney apsis üzerindeki duvarda, Aziz Konstantin ve Helena resmedilmiştir. Çok iyi durumda olmayan freskoda yoğun olarak kırmızı rengin kullanıldığı görülmektedir (Foto. 15). 19. yüzyıla tarihlendirilen yapı; 12.70 x 7.80 m. boyutlarında, üç nefli bazilikal planlıdır.

Torul İlçesi Gülaçar (Ayana) Köyü'nün merkezinde yer alan ve 19. yüzyıla tarihlendirilen 14.00 x 8.90 m. boyutlarında, üç nefli, bazilikal planlı kilise (Özkan-Yurttaş, 2012:149), zengin fresko bezemelere sahiptir.

Üst örtüyü taşıyan ve özellikle orta nefin merkezini örten bölümdeki tonoz kemerlerinin içleri, dini niteliğı olan fakat silik durumda oldukları için tanımlanamayan figürlerle donatılmıştır (Foto.16). Kemerlerden kuzeyde bulunanın merkezinde, etrafına ışık saçan bir üçgen içerisinde "tanrının gözü" tasviri görülmektedir (Foto. 17).

Orta nefin tonozunun merkezinde, oldukça canlı renkler kullanılarak yapılan, ancak sadece bazı bölümleri seçilebilen kompozisyonun merkezinde, bir madalyon içerisinde alınmış Pantokrator İsa ve onun etrafında dört İncil yazarı tasvirleri yer almaktadır. İncil yazarlarının aralarında görülen insan figürleri ise tanımlanamayacak kadar kötü durumdadırlar (Foto. 18).

Orta nef tonozunun kuzeyindeki kemer köşeliklerinden doğudakinin yüzeyinde, kahverengi ve sarı renkte, vazo şeklinde bir vaftiz teknesi tasviri görülmektedir. Detaylara yer verilen teknenin içerisindeki su, açık mavi renkle verilmiştir. Tekne içerisinde ayrıca ellerini göğsünde birleştirmiş, başı haleli bir insan resmedilmiştir. Bu tasvirin, diğer kemer köşeliklerinde de tekrarlandığı mevcut izlerden anlaşılmaktadır (Foto. 19).

Torul'a bağlı Gümüştüğ Köyü Baş Mahallesi'nde yer alan Hagios Demetrios Kilisesi (Bryer-Winfield-Ballance Isaac,Part4,:213,ÖzkanYurttaş,2012:151-152) 19. yüzyıla tarihlendirilen 11.16 x 7.96 m. boyutlarında, üç nefli, bazilikal planlıdır.

Yapının sade olan dış mimarisinde görülen tek bezeme unsuru, batıda yer alan ana girişin yuvarlak kemerli alınlığı üzerinde, bir at üzerinde resmedilen St. Demetrios fresk kalıntısı (Bryer-Winfield-Ballance-Isaac,Part4,:218) ve alınlık üzerindeki yazı fragmanıdır (Foto. 20).

Kilisenin iç mimarisinde fresko tarzında yapılmış bir bezeme programının varlığı anlaşılmaktadır. Doğu bölümdeki kuzey apsisin güney duvarında, bir elinde İncil tutan diğer eli ile de takdis işareti yapan bir aziz resmedilmiştir (Foto. 21).

Ana apsis üzerinden devam eden duvarda yer alan yuvarlak formlu pencerenin etrafı, mavi renkli, düz, iki şeritle belirginleştirilmişken pencerenin altına denk gelen kemer kilit taşı noktasına, kırmızı renkli bir haç motifi işlenmiştir. Bu pencerenin güneyinde tebşir (Müjde) sahnesi görülmektedir (Luka 1: 26-38). Hz. Meryem, taht üzerinde oturur vaziyette ve ellerini iki yana açmış bir şekilde resmedilmiştir. Meryem'in başının arkasında "MP ΘΥ" şeklinde monogramları, üst kısmında ise bir ışık huzmesi içerisindeki güvercin şeklinde Kutsal Ruh görülmektedir. Pencerenin kuzeyinde, Meryem'in karşısında, bir platform üzerinde ayakta durur vaziyette ve elindeki zambağı Meryem'e uzatan Gabriel resmedilmiştir (Foto. 22).

Kuzey duvarda "Aziz George'nin canavarı öldürmesi", güney duvarda ise "Göç" sahnelerinin resmedildiği belirtilmektedir (Özkan-Yurttaş,2012:152). Günümüzde bu sahnelere ait herhangi bir iz mevcut değildir.

Orta nefin tonozunun merkezinde, kerubim melekleri ile çevrelenmiş beyaz bulutlar üzerinde oturan ve üzerinde yazı şeridi bulunan bir madalyon içerisine alınmış Pantokrator İsa, İsa'nın dört köşesinde ise madalyonlar içerisinde İncil yazarlarının tasvirleri bulunmaktadır (Bryer-Winfield-Ballance-Isaac,Part4,:215) (Foto. 23). Günümüzde bu tasvirler tamamen yok edilmiştir. Eski tarihli bir resim ve o dönemde yapılan tanımlamalardan hareketle, başının iki yanında ΙΣ ve ΧΣ şeklinde monogramları yazılan İsa, iki eli ile takdis işareti yapmaktadır. İsa'nın kıyafetleri kırmızı üzerine koyu mavi renkte, başındaki halesi sarı, madalyonun içerisi ise altın sarısı renktedir. Madalyon üzerinde yer alan yazının metni, transliterasyonu ve Türkçe anlamı şöyledir⁶:

⁶ Bu Makaledeki Rumca metinlerin tamamı Prof. Dr. Evangelia Alexandru Şarlak tarafından okunarak Türkçeye çevrilmiştir. Yardım ve desteklerinden dolayı hocama teşekkür ederim.

Yazı metni:

**Ο ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ ΘΕΟΣ ΚΑΙ ΜΟΝΟΣ ΑΠΕ/ΡΙΟΡΙΣΤΟΣ ΑΓΙΟΣ
ΑΓΙΟΣ ΑΓΙΟΣ ΚΙΡΙΟΣ ΣΑ⁸ (ΒΑΩΘ)**

Yazının transliterasyonu:

***O Pantokrator theos ke monos ape /rioristos Agios Agios Agios kirios sa
(vaoth)***

Yazının Türkçe anlamı:

***Pantokrator Tanrı ve Tek Ölçülemez (Kayıtsız Şartsız, Tam anlamıyla) Aziz Aziz
Aziz Efendi Tüm yaratılanların Tanrısı (Azizlerin, Meleklerin, misafirlerin Ev Sahibi
anlamında)⁹***

Aynı tonozun doğuda yer alan bölümünde, yine kerubim melekleri ile çevrelenmiş beyaz bulutlar içerisine ışık huzmesi içerisindeki güvercin resmedilmiştir. Günümüzde birkaç melek figürü dışında, bu kompozisyon mevcut değildir (Foto. 24).

Uğurtaş Köyü'nün Emir Mahallesi'nde yer alan Hagios Theodore Kilisesi (Bryer-Winfield,Part1,2002:282;Sinclair,1989:135), 1867 yılına tarihlendirilmektedir (Bryer-Winfield, Part 1,2002: 282).

Yapı; 9.00 x 15.00 m. boyutlarında, kare içerisinde haç planlı olarak inşa edilmiştir. Kilisenin batı cephesinin ortasında giriş kapısı ahnlığı yüzeyinde kök boyalarla Aziz Theodore'nin tasviri yapılmıştır. Yapının dış mimarisinde giriş etrafında görülen uygulamalar dışında, herhangi bir süsleme unsuruna rastlanmaz. İçerde, duvarların sıvandığı ve fresko tarzında bezemelerin yapıldığı kalan izlerden anlaşılmaktadır. Pandantif yüzeylerinde ise İncil yazarları resmedilmiştir (Foto. 25).

Güzeloluk Köyü'nde yer alan ve kitabesinden¹⁰ Ioannes Prodromos'a ithafen, ilk olarak 1710 yılında Stefan Phytianos tarafından inşa edildiği, 1872 yılında da yeniden inşa edildiği anlaşılan yapı, 8.80 x 5.10 m. boyutlarında, üç nefli bazilikal planlıdır (Bryer-Winfield-Ballance-Isaac,Part4,2002:213,Özkan-Yurttaş,2012:155).

⁷ ΚΙΡΙΟΣ (kirios) kelimesi ΚΥΡΙΟΣ şeklinde yazılması gerekirken imla hatası yapılarak ΚΙΡΙΟΣ şeklinde yazılmıştır.

⁸ΣΑ (Sa) ile biten kelime aslında (ΒΑΩΘ) yani ΣΑΒΑΩ (vaoth) olarak yazılması gerekirken kısaltılarak yazılmıştır.

⁹ Anlamı genel olarak :“Tek, Kudreti Ölçülmez Tanrı Pantokrator. Aziz Aziz Aziz Efendi Tüm Misafirlerin Tanrısı” şeklindedir.

¹⁰ Kitabe metninin orijinal ve Türkçe çevirisi için bkz. Okuyucu, 2012:275.

Dışarda herhangi bir bezeme unsuruna rastlanmayan kilisenin iç mimarisinde fresko tarzında yapılmış bir bezeme programının varlığı anlaşılmaktadır. Duvar yüzeyleri, sütun gövde ve başlıkları, kemer yüzeyleri ile içleri, güney batıdaki pencerenin çerçevesi ve üst örtü bezeme programına tabi tutulmuştur.

Kuzey duvarının orta bölümünde yer alan ve kapatılan pencerenin yüzeyi de dâhil olmak üzere bu bölümde, "Mahşer" sahnesinin resmedildiği belirtilmektedir (Bryer-Winfield-Ballance-Isaac,Part4,2002:223). Günümüze bu sahnedeki küçük bir parça ulaşabilmiştir (Foto. 26).

Orta nefin tonozunun merkezinde, kerubim melekleri ile oluşturulan kırmızı renkli bulutlar üzerinde oturan ve üzerinde yazı şeridi bulunan bir madalyon içerisine alınmış Pantokrator İsa tasviri yer almaktadır (Foto. 27). Haresi içerisinde *Ω*, *Ω* ve *M* harfleri yazan İsa'nın başının iki yanında *Ω ΠΑΝ... ΚΡΑ* ve *ΤΟ... Ρ* yazıları okunabilmektedir. İki eli ile takdis işareti yapmakta olan İsa'nın kıyafetleri kırmızı ve mavi, başındaki haresi sarı, madalyonun alt bölümü kırmızı, üst bölümü ise yeşil renktedir. Madalyon üzerinde yer alan yazı metni, transliterasyonu ve Türkçe anlamı şöyledir.

Yazı metni:

*ΕΓΩ ΕΙΜΕΙ ΤΟ Α ΚΑΙ ΤΟ Ω , ΑΡΧΗ ΚΑΙ ΤΕΛΟΣ ΛΕΕΙ (Ο
) ΚΥΡΙΟΣ Ο ΩΝ ΚΑΙ Ο ΗΝ.*

Yazının Transliterasyonu:

ΕΓΩ ΙΜΙ ΤΟ Α ΚΕ ΤΟ Ω, ΑΡΗΙ ΚΕ ΤΕΛΟΣ ΛΕΙ Ο ΚΙΡΙΟΣ Ο ΟΝ ΚΕ Ο ΙΝ.

Yazının Türkçe Anlamı:

Ben A ve Ω yım Baş ve Sonu Diyor Efendimiz Olan ve Olacak olan

Pantokrator İsa'nın dört köşesine, dikdörtgen formlu ve yuvarlak kemerli çerçeveler içerisinde dört İncil yazarı, sembolleri ile birlikte resmedilmiştir. Büyük oranda silinmiş olan panolarda kırmızı, mavi, sarı, kahverengi ve yeşil tonlarının kullanıldığı görülmektedir. Genel olarak sağlam durumda olan İncil yazarı Yuhanna İoannes tasviri, kısmen görülebilmektedir. Mavi renkteki madalyonlar içerisinde yer alan İncil yazarları, önlerinde açık duran incili yazar halde tasvir edilmiştir. Başları hizasında *ΜΑΤΘΑΙΟΣ (Mateos)* (Foto. 28), *ΜΑΡΚΟΣ (Markos)* (Foto. 29), *ΛΟΥΚΑΣ (Luka)* (Foto. 30), *ΙΩΑΝΝΗΣ (Ioannes)* (Foto. 31) şeklinde isimleri yazılı olan İncil yazarlarının bir yanlarında sehpa üzerine konulmuş olan mürekkep hokkası, diğer yanlarında ise Melek, Aslan, Boğa ve Kartal şeklinde sembolleri resmedilmiştir.

Koimesis (Papavera) Kilisesi (Bryer-Winfield-Ballance-Isaac,Part4,2002:205,Özkan-Yurttaş,2012:140) Torul İlçesi'ne bağlı Büyük Çit Köyü'nün Emirler Mahallesi'nde yer almaktadır. 19. yüzyıla tarihlendirilen yapı, 10.20 x 5.50 m. boyutlarında, üç nefli bazilikal planlıdır.

Sütunları bağlayan kemerlerden orta nefin orta bölümünde bulunanların köşeliklerinde, büyük oranda tahrip edilmiş, birer melek figürü resmedilmiştir. Karşılıklı olarak yerleştirilen meleklerden ikisi baş melekler Gabriel ve Mikhail, (Foto. 32), diğer ikisi ise serafim melekleridir (Foto. 33).

Demirkapı Köyü'nün Kurtüzü Mahallesi'nde yer alan kilise, 19. yüzyıla ait olup 8.65 x 5.55 m. boyutlarında ve tek neflidir (Özkan-Yurttaş,2012:157).

Güney duvarının batı köşesinde, yeşil zemin üzerine resmedilen, başları hale içerisine alınmış üç figürün ve plastr yüzeylerinde görülen figürlerin kimler olduğu tahribattan dolayı belirlenememektedir (Foto. 34).

Cebeli Köyü'nün Küpçüler Mahallesi'nde, 19. yüzyıla tarihlendirilen 11.30 x 7.90 m. boyutlarında, üç nefli bazilikal planlı kilise, freskoları ile önemli örneklerden biridir (Özkan-Yurttaş,2012:141).

Giriş alınlığı içerisinde küçük bir parça halindeki freskonun üst kısmında yazı parçaları, kompozisyonun genelinde ise at ve aziz veya azizlere ait bir bölüm görülmektedir. İki kez "agios" ve "theodoros" yazısı okunabilmekte ve yazıdan hareketle alınlıkta Aziz Theodoros'un resmedildiği anlaşılmaktadır (Foto. 35). Freskoda resmedilen ve bu adla anılan iki asker aziz vardır. Bunlardan "Theodoros O Stratilatis (Başkomutan)", Karadeniz Ereğlisi'nde ünlü ve yüksek rütbeli bir asker ve Hıristiyan'dır. Diğer aziz "Theodoros O Tiron" ise Amasyalı olup Roma ordusunda askerdir. Azizlerin her ikisi de Hıristiyanlığa inandıkları için öldürülerek cezalandırılmışlardır.

Orta nefin tonozunun merkezinde, beyaz bulutlar üzerinde oturan ve üzerinde yazı şeridi bulunan bir madalyon içerisine alınmış Pantokrator İsa tasviri yer almaktadır (Foto. 36). Başının iki yanında ΙΣ ve ΧΣ şeklinde monogramları yazılı İsa, iki eli ile takdis işareti yapmaktadır. İsa'nın kıyafetleri kahverengi-mavi ve sarı, başındaki haresi sarı, madalyonun içerisi kahverengi ve tonlarında, bulutlar beyaz, yazılar ise siyah renktedir. Madalyon üzerindeki yazının metni, transliterasyonu ve Türkçe anlamı şöyledir.

Yazı metni:

KAI ΤΕΛΟΣ. Ο ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ ΕΓΩ ΕΙΜΕΙ ΤΟ Α ΚΑΙ ΤΟ Ω ΑΡΧΗ

Yazının transliterasyonu:

KE TELO . O PANTOKRATOR EGO İMİ TO A (Alfa) KE TO O (Omega) ARHİ

Yazının Türkçe anlamı:

Ve Sonu . Pantokrator ben alfa ve omega'yım Başı."

Pantokrator İsa'nın dört köşesine madalyonlar içerisinde dört İncil yazarı, sembolleri ile birlikte, resmedilmiştir. Mavi renkteki madalyonlar içerisindeki tasvirlerin başları hizasında **"MATΘΑΙΟΣ"** (*Mateos*), **"ΜΑΡΚΟΣ"** (*Markos*), **ΛΟΥΚΑΣ** (*Luka*), **ΙΩΑΝΝΗΣ** (*Ioannes*) şeklinde isimleri yazılıken bir yanlarında sehpa üzerine konulmuş olan mürekkep hokkası diğer yanlarında ise sembolleri resmedilmiştir.

Uğurtaş Köyü'nün Muzaras Mahallesi'ndeki Muzaras Kilisesi (Bryer-Winfield, Part 4, 2002:143; Sinclair, 1989:136), 10.85 x 7.65 m. boyutlarında, üç nefli bazilikal planlı ve 19. yüzyıla tarihlendirilen bir yapıdır.

Kilisenin iç mimarisinde fresko tarzında yapılmış bir bezeme programının varlığı anlaşılmaktadır. Batı duvarda yer alan plastirlar üzerinden devam eden kemerlerin iç yüzeylerine, birer azize figürü resmedilmiştir. Kuzey kemer üzerindeki azizenin başının üzerindeki **"ΑΓΙΑ ΕΛΕΝΗ"** (ΑΓΙΑ ΕΛΕΝΗ) isminden dolayı "Azize Helena" olduğu anlaşılmaktadır (Foto. 37). Azize Helena'nın karşısında resmedilen figürünün kimliği **"Ο ΑΓΙΟΣ"** (Ο ΑΓΙΟΣ), "Aziz..." bölümü okunabildiği için tespit edilememiştir. Güney kemer üzerindeki azizenin başının üzerine yazılan ismi silinmiş olduğundan okunamamıştır (Foto. 38).

Sıvaları kazınmış kuzey duvarın, bezeli olduğu kalan izlerden anlaşılmaktadır. Yine kalan izlerden anlaşıldığı kadarıyla, güney duvarda yer alan pencereler, mavi renkli kıvrık dallardan oluşan birer kuşakla çerçevelenmiştir. Güneydoğuda yer alan pencerenin kenarında, büyük oranda silindiği için tanımlanamayan bir figür resmedilmiştir. Güney duvarının orta bölümünde yer alan plastir yüzeyinde hem formu, hem de yanına yazılan ismi büyük oranda silinmiş olan bir figür görülmektedir. Figürün başının sağ tarafına yazılan isim, **"ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΩΝ"** "Pandeleimon"dur (Foto. 39).

Orta nefin orta tonozunun kemer aralarında, dört İncil yazarı resmedilmiştir. Bunlardan kuzeydoğuda bulunanı **"ΛΟΥΚΑΣ"** (Lukas) iken, kuzeybatıda yer alanın ismi yazılı değildir (Foto. 40). Güneydoğuda, İncil yazarı **"ΜΑΡΚΟΣ"** (Markos) (Foto. 41) resmedilmiştir. Kompozisyonun güneybatısında yer alan ve isimleri yazılmamış olan evangelistlerin, simgelerinden hareketle Matta (Foto. 42) ve Yuhanna oldukları

"Pantokrator. Ben A ve Ω yım. Başı ve Sonu".

anlaşılmaktadır (Foto. 43). Yazarlardan Lukas ve Markos bir ellerinde İncil, diğer ellerinde ise birer mürekkep hokkası tutarken diğer iki yazar Matta ve Yuhanna, ellerinde birer İncil tutmaktadırlar.

Orta nef merkez tonozunun kemer içlerinde, bazı azizler resmedilmiştir. Azizlerin hepsi sağ elleri ile takdis işareti yaparken sol ellerinde birer İncil taşımaktadır. İsimleri, hale içerisinde başları üzerlerine yazılan bu azizlerden kuzeydoğuda bulunanı **“Ο ΑΓΙΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ”** (Ο ΑΥΙΟΣ ΗΡΗΣΟΣΤΟΜΟΣ), “Aziz Hrisostomos” (Foto. 44); kuzeybatıda yer alanı **“Ο ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ”** (Ο ΑΥΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ), “Aziz Nikolas” (Foto. 45); güneydoğuda resmedilen aziz **“Ο ΑΓΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ”** (Ο ΑΥΙΟΣ ΒΑΣΙΛΙΟΣ) (Foto. 46), “Aziz Vasilios”; güneybatıda resmedilen ise **“Ο ΑΓΙΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ”** (Ο ΑΥΙΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ), “Aziz Grigorios” tur (Foto. 47).

Orta nefin tonozunun merkezinde, melekler tarafında oluşturulan bir bulut üzerinde oturan Pantokrator İsa tasviri yer almaktadır (Foto. 48). İki eli ile takdis işareti yapan İsa'nın sol tarafında yer alan bir melek, elinde tuttuğu ve üzerinde yazılar görülebilen bir rulo ile İsa'ya yönelmektedir.

Cebeli Köyü Şişe Mahallesi'nde, iki kilise bulunmaktadır. Bunlardan biri camiye çevrilmiş, diğeri ise kilise olarak terk edilmiştir. Bir 19. yüzyıl yapısı olan kilise; 8.81 x 7.57 m. boyutlarında, üç nefli, bazilikal planlıdır.

Kuzey ve güney duvarlarının doğusundaki pencerelerin iki yanı, panolar şeklinde düzenlenmiş olup figürlü bezemelerle süslenmiştir. Oldukça kötü durumda olan bu figürlerden ikisinin melekler (Foto. 49) olduğu anlaşılmakta, diğer figürün ne olduğu ise tespit edilememektedir. Orta nefin tonozu yüzeyindeki madalyonlar içerisine alınmış figürler kötü durumda olmakla birlikte İncil yazarlarına ait tasvirlerdir (Foto. 50).

Samsun İli Asarcık İlçesi'ne bağlı Ayaklıalan Köyü'ndeki 19. yüzyıla tarihlendirilen, 8.52 x 11.62 m. boyutlarında, üç nefli bazilikal planlı kilisenin fresko kalıntıları günümüze ulaşabilmiştir.

Yapının içinde, duvar yüzeylerinin tamamen sıvandığı ve freskolara yer verildiği anlaşılmaktadır. Batı duvarın güneyinde, plastırın kenarında, kıyafeti ve elinin bir bölümü seçilebilen bir insan figürü bulunmaktadır (Foto. 51)

Güney duvarın orta bölümünde, pencerenin doğusunda, ortadan kalın bir şeritle ikiye bölünmüş olan yüzeyin alt bölümünde, dikdörtgen bir çerçeve içerisine alınmış bir madalyonun üst bölümü görülebilmektedir. Pencerenin batısında da aynı düzenlemenin olduğu görülmektedir. Alt bölümdeki madalyonun bir kısmı, günümüze gelebilmiştir. Ortada yer alan şeridin üzerinde büyük oranda silindiği için okunamayan bir yazı kuşağı vardır.

Kuzey duvarın orta bölümü, güney duvar ile simetrik ve benzer olarak resimlenmiştir. Bu bölümdeki pencerenin batısında, yine ikiye bölünmüş yüzeyin alt bölümünde, köşeli çerçeve içerisine alınmış madalyonun sağ üst köşesinde, başı haleli bir insan figürü, sol alt köşesinde ise yine bir insan figürünün gövdesinin bir kısmı seçilebilmektedir (Foto. 52). Üst bölümde yer alan dikdörtgen pano içerisinde, insan figürlerine ait parçalar ile kompozisyonun alt köşesinde içerisinden duman veya alev çıkan, bir kazan resmi görülmektedir. Kuzey duvarın doğusundaki pencerenin batı kenarına, ayakta duran bir insan figürü resmedilmiştir.

Trabzon İli merkezine bağlı 1 nolu Çömlekçi Mahallesi'nde, orijinalinde bir 14. yüzyıl Komnenoslar dönemi yapısı olan kilise, 18. yüzyılda onarılmıştır (Horuluoğlu, 1983: 36). Kilise, 4.12 x 7.08 m. boyutlarında, üç nefli bazilikal planlıdır.

Orta nef tonozunun merkezinde, bir madalyon içerisine alınmış, Pantokrator İsa tasviri yer almaktadır. Tonozun bu bölümü, ahşap panellerle kapatıldığı için kompozisyonun sadece bir bölümü görülebilmektedir. Büyük oranda da kazınarak yok edilmiş olan tasvirin kalan bölümlerinden hareketle, etrafı bir yazı şeridi ile çevrili olan madalyonun Sarı renkli zemini içerisinde İsa tasviri yer almaktadır (Foto. 53).

Maçka İlçesine bağlı Altındere Köyü'nde bulunan Kilisenin (Sümerkan-İbrahim, 1999:127) kuzeybatı girişi alınlığında, tarih olarak 1876 yılı yazılıdır. Yapı; 11.14 x 6.10 m. boyutlarında, üç nefli bazilikal planlı olarak inşa edilmiştir.

Kilisenin içinde, orijinal resim ve süsleme kalıntıları görülebilmektedir. Bunlardan en önemlileri orta nef tonozunun yüzeyine, fresko tekniği ile yapılmış ve beyaz badana altında kalmış olan dini içerikli resimlerdir. Orta nef tonozunun orta bölümünde yuvarlak bir madalyon içerisinde Pantokrator İsa (Foto. 54), tonozun doğudaki bölümünde ise yine yuvarlak madalyon içerisinde "Platytera Meryem" tasviri görülebilmektedir (Foto. 55). Güney nef tonozu yüzeyinde görülen yuvarlak, küçük madalyon içerisine, açık sarı zemin üzerine kahverengi boya yazılan "Agios" kelimesi okunabilmektedir (Foto. 56).

Maçka'nın Ocaklı Köyü'ndeki Archistratios ve Blasios ve Menas Kilisesi (Bryer-Winfield,Part3,2002:261), günümüzde yerinde olmayan kitabesine¹² göre 12 Mayıs 1866 yılında restore edilmiştir. Yapı, 7.60 x 13.80 m. boyutlarında, üç nefli kubbeli bir bazilikalardır.

Yapının iç mekânı mevcut halinden anlaşıldığı üzere sıvanmış ve bir bezeme programına tabi tutulmuştur. Üst örtünün de bu bezeme programına dâhil edildiği kalan izlerden anlaşılmaktadır. Bunlardan en önemlisi kubbenin batısındaki tonoz yüzeyine, fresko tekniği ile işlenmiş olan Pantokrator İsa ve onun iki yanında resmedilmiş İncil yazarlarıdır (Bryer-Winfield,Part3,2002:265). Bir madalyon içerisinde

¹²Kitabe metninin orijinal ve Türkçe çevirisi için bkz. Okuyucu, 2012:385-386.

resmedilen İsa'nın başı etrafındaki halede sarı, elbisesinde mavi, saçları ve yüzünde kahverengi ve tonları, resmin arka fonunda ise kırmızı renk kullanılmıştır. İncil yazarlarından kuzeyde resmedilen ikisinin sarı hale içerisindeki başları ve kısmen vücutlarının geri kalan kısımları görülebiliyorken, güneydeki figürlerin, hangisine ve neresine ait olduğu belirlenemeyen bir parça kalmıştır (Foto. 57). Pantokrator İsa'nın İncil yazarları ile birlikte resmedildiği bu kompozisyonun, kilisenin kubbesi yerine tonoz yüzeyine resmedilmesi, değişik bir uygulama olarak dikkat çekmektedir (Bryer-Winfield,Part3,2002:265).

Orta nefin en batısındaki tonoz yüzeyinde görülen freskonun sadece zemini ve mavi renkli madalyonu seçilebilmektedir (Foto. 58).

Kuzey duvarın ortasına Mahşer Günü sahnesi, sahnenin batısındaki plastırın üzerine, konusu belirlenemeyen bir sahne ve devamında ejderha ile savaşan Aziz Michael freskoları resmedilmiştir. Bu freskolar, son derece canlı ve Bizans üslubunda ele alınmış örnekler olarak değerlendirilmektedir (Bryer-Winfield,Part3,2002:265). Ancak günümüzde kuzey duvar üzerinde, herhangi bir fresko kalıntısı görülmemektedir.

Ocaklı Köyü, Aşağı Mahalle'de yer alan kilise, 19. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Yapı, 4.92 x 9.98 m boyutlarında olup tek neflidir. Mevcut kalıntılardan Kilise iç mekânının hareketli bir resim programına tabi tutulduğu anlaşılmaktadır. Templon duvarı, apsis yüzeyi, batı duvarının üst kısmı ve muhtelif yerlerdeki küçük parçalar, freskoların günümüze ulaşabilenleridir (Foto. 59). Templon duvarı üzerinde ortada apsis bölümüne giriş, girişin iki yanında ise yuvarlak kemerli iki pencere bulunmaktadır. Duvar yüzeyi ve kemer açıklıklarının iç yüzeyleri, tamamen fresko kaplıdır. Duvarın üstünde yuvarlak madalyonlar içerisinde, aziz tasvirleri görülmektedir. Güney bölümde alt kısımda ise iki figür daha resmedilmiştir. Gerek bu figürler, gerekse üstteki figürlerin yüzleri ve yazıları kazındığı için kimlikleri belirlenememiştir (Foto. 60). Templon kapısı ve pencere içlerinde, ayakta durur şekilde beş figür, kısmen seçilebilmektedir. Kapının sağındaki aziz Stephanos iken (Foto. 61), hemen karşısındaki aziz ve bu bölümdeki diğer kişilerin, başları üzerindeki yazılar okunamayacak halde olduğu için tanınmamıştır (Foto. 62).

Kilisenin batı duvarının üst kısmında kırmızı rengin hâkim olduğu bir sahne, silik olmakla beraber seçilebilmektedir. En üstte; secde eder vaziyette alana göre oldukça hacimli iki melek figürü ile bunun altında da Hetoimasia sahnesi görülmektedir. Sahnede merkezin iki tarafına eşit olarak yerleştirilmiş, oturur vaziyette, altışar havari görülmektedir. Soldaki havari grubu önünde monogramları ile ayakta durmakta ve merkezde Hz. Meryem yer almakta, en alt bölümde ise ortada büyük, açık ve üzeri yazılı bir İncil ve onun etrafında melekler, batı duvarın günümüze ulaşabilen freskleridir. Orta bölümün merkezinde olması gereken İsa tasviri tam seçilememekle birlikte bu sahne, bir Havarilerin Komünyonu sahnesi olmalıdır (Foto. 63).

Coşandere Köyü'nde bulunan (Sümerkan-Okman, 1999:128) ve 19. yüzyıla tarihlendirilen kilise; 7.52 x 10.42 m. boyutlarında, üç nefli, bazilikal planlı olarak inşa edilmiştir.

Yapının iç mekânında süsleme adına tespit edilen tek örnek, ana apsis duvarı yüzeyinde görülen fresklerdir. Pencerenin hemen altından başlayan sarı, kırmızı ve siyah renklerle yapılmış şerit içerisinde yine aynı renkler kullanılarak yapılan yuvarlak madalyonlar, süslemenin ana hatlarını oluşturmaktadır (Foto. 64). Bu bölümler büyük oranda silindiği için, madalyonların iç dolgusunun ne olduğu tespit edilememiştir. Pencerenin güneyi ve ana apsisin örtüsü, tamamen is kaplı olduğundan bu bölümdeki süslemeler görülememektedir.

Vazelon (St. John - Ayana) Manastırı, Trabzon İli Maçka İlçesi merkezine bağlı Kiremitli Köyü'nde Zabulon Dağı üzerinde, kutsal olduğu düşünülen bir mağaranın içine kurulmuştur (Bryer-Winfield,Part3,2002:298;Sinclair,1989:37).

Yahya Peygambere adanan manastırın ilk olarak ne zaman kurulduğu hakkında kesin bir bilgi yoktur. Bazı araştırmacılar tarafından M.S. 270 kurulmuştur (Bryer-Winfield,Part3,2002:298) ve M.S. 317 tarihleri manastırın kurulduğu tarih olarak verilmektedir (Canalıoğlu,1991:22, Sümerkan-Okman, 1999:159, Horuloğlu, 1978:60-61). Sümela ve Kuştul Manastırı ile birlikte Trabzon'un en önemli üç manastırından biri olan Vazelon Manastırı, 13.-20. yüzyıllar arasında Maçka'nın sosyal, ekonomik ve kültürel hayatında etkili olmuş ve diğer manastırlara nazaran en sağlam şekilde kayıtları tutulan manastır olmuştur (Bryer-Winfield,Part3,2002:298). 18. yüzyılın başında, yeni vergilerden dolayı, manastırın başrahibi, Rusya'dan yardım istemiş, 19. yüzyılda durumu daha da kötüleşen manastırın yönetimi, 1859 yılında, Sümela Manastırı başrahibi Anthimos'a devredilmiştir. Sümela ve Kuştul Manastırlarında olduğu gibi Vazelon Manastırı binaları, 19. yüzyılda kapsamlı bir biçimde yenilenmiş (Bryer-Winfield,Part3,2002:298), yeni binaları ise 20. yüzyılın başında, yönetimin Sümela Manastırına devrinden sonra eklenmiştir (Sinclair,1989:87).

Manastır kilisesinin tarihi hakkında kesin bilgi bulunmamaktadır. Yapının, Ortaçağa ait bir kilisenin yerine yeniden inşa edilmiş (Bryer-Winfield,Part3,2002:297) olabileceği fikrinin yanı sıra 19. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiş olma ihtimali de ileri sürülmektedir (Sinclair,1989:87).

Vazelon Manastırı kilisesi, içinde su kaynağı bulunan ve manastırın ilk olarak kurulduğu mağaranın önüne inşa edilmiştir. Kilise; 8.35 x 9.82 m. boyutlarında, üç nefli bazilikal planlı olarak inşa edilmiştir.

Kilisenin kuzey cephesine fresko tekniğinde, Mahşer Günü ve Hetoimasia sahneleri resmedilmiştir (Foto. 65).

Duvarın, günümüzde kısmen yıkılmış olan üst bölümünde, ortada taht üzerinde oturan Hz. İsa, onun sağında Hz. Meryem, solunda Vaftizci Yahya, iki yanında ise sıralanmış halde tahtları üzerinde oturan altışar havari resmedilmiştir. Hz. İsa'nın ayaklarının devamında başlayan ateşten akıntı, duvarın sağ tarafında görülen ateş gölüne doğru akmaktadır. Bu bölümün hemen altında Hetoimasia sahnesi resmedilmiştir (Foto. 66).

Hetoimasia sahnesi; kuzey duvarın batısında, pencere alınlığı seviyesinde görülmektedir. Sahnenin merkezinde, üzerinde haç yükselen, sandık tarzında bir taht resmedilmiştir. Tahtın alt bölümünden aşağıya doğru, terazi tutan bir el uzanmaktadır. Terazinin solunda bulunan melekler, ateş gölünden teraziye doğru yaklaşan şeytanlara mızrak saplamaktadırlar (Foto. 67). Tahtın solunda ve aşağısında, son üç havari ve cennete gitmek için seçilen kişilerden kalanlar beklemektedir. Cennet duvarlar içerisinde bir bahçe şeklinde resmedilmiştir. Cennete gitmek için seçilen kişiler küme halinde, kanat çırpın serafim meleklerinin yukarısında durmaktadırlar (Sinclair,1989:87) (Foto. 68).

Freskolarda renk olarak mavi, kırmızı, yeşilin tonları başta olmak üzere çeşitli renkler parlak tonlarda kullanılmıştır.

Karşılaştırma ve Değerlendirme

Karadeniz Bölgesinin büyük bir bölümünü kapsayan Trabzon Kilisesi'nin M.S.1. yüzyılda kuruluşu ile devamında Roma ve Bizans İmparatorlukları dönemlerinde, Hıristiyanlığın yayılması neticesinde bölgede, çok sayıda kilise inşa edilmiştir. Öncelikle kaya içine oyularak yapılan, inşası kolay ve daha korunaklı kiliselerle başlayan dini mimari süreci, ilerleyen dönemlerde ve özellikle 19. yüzyılda kâgir yapılar olarak, süreç içerisindeki yerlerini almışlardır.

Bölge kiliselerinde mekânların bezenmesi geleneği, mevcut örnekler incelendiğinde, erken dönemlerden beri var olagelmıştır. Oyma yapılar ve mağara kiliselerinde bezeme, yalnızca freskolar şeklinde iken, diğer türden kiliselerde taş bezemelerin de fresklere eşlik ettiği görülmektedir.

Hem Trabzon özelinde, hem de orta ve doğu Karadeniz bölgesinin soluk gri renkli, yerel taş malzemesi, iri taneli dokusu nedeniyle şekil vermeye yeterince müsait değildir. Bu sebepten dolayı taş bezeme çok yaygın olmamakla birlikte en güzel örneklerini St. Philip ve St. Eugenios kiliselerinin kubbe kasnakları ile Ayasofya'nın güney ve batı girişlerinde vermiştir (Ballance,1960:174).

Mozaik olarak Panagia Chrysocephalos Kilisesi bema duvarındaki opus sectile, pano dışında günümüze ulaşamamıştır. Döşeme mozaïği olarak, İstanbul Pantokrator Manastırı Kilisesi örnekleri ile benzer özellikler gösteren, Ayasofya döşemeleri ile

günümüzde üzerleri kapalı olan St. Eugenios ve Chrysocephalos Kilisesi mozaikleri bilinmektedir (Ballance,1960:174).

Bölge kiliselerinin bezeme programlarının büyük bir bölümünü, sıva üzerine kök boyalarla yapılan fresko tekniğindeki bezemeler oluşturmaktadır.

Karadeniz bölgesi ortaçağ dönemi kiliseleri, fresko tarzı bezemelere zengin bir alt yapı oluşturmuştur. Trabzon'daki St.Sabbas, St.Eugenios, Manglavita, Boztepe Kızlar Manastırı kaya kiliseleri, Ayasofya; Maçka Fandak (Çakılca) Köyü kilisesi, Pipat (Öteki Su) A ve B kiliseleri, Sarmaşıklı Geyikli Kilisesi, Vazelon ve Sümela manastırları kiliseleri, zengin freskoları ile tanınan yapılardır. Günümüzde batı Karadeniz bölgesi sınırları içerisinde kalan, fakat tarihi coğrafya açısından değerlendirildiğinde Pontus coğrafyası dâhilinde sayılan Sinop'taki Balat Kilisesi'nin freskoları da bu bağlamda önem arz etmektedir (Bryer-Winfield, 1985: 82,174, 231, 211, 266, 269, 270, 272).

Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi 19. yüzyıl Rum Ortodoks Kiliselerinde iç mekânlar, sıva üzerine kök boyalarla yapılan bitkisel ve geometrik motiflerle de bezenmiştir. Geometrik bezemeler düz ve basit çizgiler ile oluşturulan şekiller, zincirek motifleri, baklava dilimleri, üçgenler, daireler vb. motiflerden oluşurken bitkisel bezemeler, kıvrık dallar, asma dalları, üzüm yaprakları ve çiçek motiflerinden ibarettir. Hem bölgede, hem de Anadolu'nun diğer yörelerinde bulunan kiliselerde iç mekânda ve dış mimaride görülen vazgeçilmez unsurlardan birisi de haç motifidir.

Naos duvarları, kapı ve pencere çerçeveleri ile üst örtüde görülen bezemelerin büyük bir kısmı, günümüze ulaşamamıştır. Freskler, üst örtüsü yıkılan yapılarda hem insan, hem doğa tahribatı yüzünden, sağlam yapılarda ise çeşitli sebeplerden dolayı kısmen veya parçalar halinde günümüze gelebilmişlerdir.

Kapı ve pencereler düz şeritlerle çerçevelenmiş, bazen de iki düz şerit arasına yerleştirilen sade çiçek veya kıvrık dallar ve/veya çiçeklerden oluşan birleşimle bezenmiştir. Bölge kiliselerinde görülen ve bölgesel bir uygulama olarak değerlendirdiğimiz bir bezeme unsuru da, özellikle pencere çerçevelerinde görülen, üçer nokta ile oluşturulan üçgenlerdir.

Sütun ve plastır gövdeleri, bazı yapılarda mermer taklidi boyanmış, bazılarında ise düz şerit şeklindeki çubuklarla bezenmiştir. Taşıyıcılara ait başlıkların yüzeylerinde de çubuk şeklindeki geometrik bezemeler veya kıvrık dallar ve/veya çiçeklerden oluşan motifler kullanılmıştır.

Günümüze tamamen veya kısmen ulaşan üst örtülerin de belli bir bezeme programına tabi tutulduğu sonucuna varılmıştır. Üst örtülerde görülen bitkisel desenleri genellikle gülbezek ve çiçekler oluştururken, geometrik desenler genellikle tonoz takviye kemer yüzeylerinde görülmekte, düz ve sade çizgiler ile bu çizgilerle oluşturulan üçgenler ve sair geometrik şekillerden ibarettir.

Gerek Karadeniz bölgesinde ve gerekse Anadolu coğrafyasının genelindeki kiliseler göz önünde bulundurulduğunda, yapıların dış mimarilerinde fresk tarzı bezemelere pek rastlanmamaktadır. 19. yüzyıl seyyahlarına göre Trabzon ve çevresinde bu yüzyıla ait kiliselerin çoğunun dış duvarları da içteki gibi fresklerle bezenmiştir. Cephelerde bu tarz uygulamalar Sırbistan, Romanya ve Güney Rusya yapıları için bir gelenek iken (Ballance, 1960: 174), Karadeniz bölgesinin bu gelenekten etkilenmiş olması ihtimal dâhilindedir.

Olucak Köyü 1 Nolu Kilisesi giriş alınlığında Aziz George, Küpçüler Mahallesi Kilisesi giriş alınlığında Aziz Theodoros, Hagios Theodore Kilisesi (Foto.69) giriş alınlığında Aziz Theodore, Vazelon Manastırı Kilisesi batı duvarının tamamında Mahşer ve Hetoimasia sahneleri görülmektedir.

Figür, bezeme programında sıklıkla kullanılmıştır. İkonografik olarak bakıldığında tasvir edilen sahne ve kişilerin hepsi İncil kaynaklıdır. Hz. İsa, Hz. Meryem, Vaftizci Yahya başta olmak üzere İncil'deki önemli şahsiyetler, dört İncil yazarı, melekler, aziz ve azizeler ile birlikte nadiren hayvan figürleri ve doğaüstü figürler sahnelerde tespit edilmiştir.

Hz. İsa, doğu ve batı Hıristiyanlığı resim sanatlarının temel figürüdür. Hıristiyan ikonografisinde, "Aynaroz Resim Rehberi" doğrultusunda, çok sayıda İsa tipi bulunmakla birlikte bunlardan en gösterişlisi Pantokrator olanıdır. Her şeyin hakimi anlamına gelen bu tasvirde İsa, kurtarıcı ve dünyanın hakimi olarak vasıflandırılmıştır. Bu tip oluşturulurken Danyal Peygamberin rüyasında gördüğü "günleri eski olan" ifadesinden hareketle yaşlı bir insanın yüz hatları esas olmuştur. Pantokrator İsa tasvirinin kilise içerisindeki asıl yeri, kubbe yüzeyidir. Kubbe, Bizans dünyasında göğü, yani kilisenin hudutları içinde ulûhiyetin bulunduğu yeri temsil etmektedir. Kubbe mekanı tanrının evi, her şeyin hâkiminin kendisini hissettirdiği yer olduğuna göre burası, Pantokrator tezyinin en ideal yeri olarak tanımlanmıştır (Schweinfurth, 1953:12-16).

Makale kapsamında ele alınan yapılarda görülen İsa tasvirlerinin tamamı Pantokrator tipindedir. Osmanlı döneminde, kiliselerde dıştan tanımlayıcı işaretler, süslemeler ve haç kullanması yasaklanmıştır. Kiliselerde kubbe yapımı ve kubbenin kuruşunla kaplanması da yasak kapsamındadır (Müller-Wiener, 2002:139). Bölge kiliselerinde, birkaç yapı dışında, kubbeli örtü bulunmamaktadır. Bu sebepten dolayı, orta nef tonozlarının merkeze denk gelen bölümlerine Pantokrator tasvirleri yapılmıştır.

Hz. Meryem Hıristiyan ikonografisinin ana figürlerinden biridir. Grek terminolojisinde Hz. İsa'nın annesi olmasına atfen "Tanrının Anası" anlamına gelen Theotokhos ifadesi ile anılan Hz. Meryem hakkında, kanonik İnciller fazla bilgi vermemektedir. Hz. Meryem'in yaşam öyküsü hakkında bilgi veren en önemli kaynak 2. yüzyılda yazılan Apokrif Yakup İncil'i'dir (Protoevangelium James). Bizans resim sanatında Nikopoios, Hodegetria, Zoodokhos Pege, Vladimir, Paraklesis, Eleousa ve Platytera gibi çok sayıda Meryem tipi mevcuttur (Kazhdan, V.3, 1991:2173-2178)

Çalışma kapsamında ele alınan yapılardaki Meryem tasvirleri Hagios Demetrios kilisesinin apsis üzerinden devam eden doğu duvarında Müjde sahnesinde, Ocaklı Köyü Aşağı Mahalle Kilisesinin batı duvarında Hetoimasia sahnesi içerisinde, Altındere Köyü Kilisesinin ise orta nef tonozunda da Platytera tipindedir.

Vaftizci Yahya Hz. İsa'yı müjdelemesi (Luka 2: 1-4,15-20) ve onu Ürdün nehrinde vaftiz etmesinin (Matta 3:13-17; Markos 1: 9-11; Luka 3: 21-22; Yuhanna 1: 26-36) yanı sıra Hz. Zekeriya'nın oğlu olması ve din uğruna yaşadıkları ile Hıristiyanlıkta İsa ve Meryem'den sonra gelen önemli bir şahsiyettir (Cömert, 1999:113-114). Hayatına ilişkin sahneler genellikle ona adanan kilise veya şapellerin fresk çevrimlerinde ve atlar panolarında görülmektedir (Tükel-Arsal, 2014: 98).

Vaftizci Yahya; Vazelon Manastırı batı duvarında Hetoimasia sahnesinde resmedilmiştir. Ocaklı Köyü Aşağı Mahalle Kilisesi batı duvarında aynı sahne, Vazelon ile büyük benzerlikler içerisinde görüldüğünden, bu sahnede yer alması gereken Vaftizci Yahya'nın günümüze ulaşamayan figürlerden biri olduğu anlaşılmaktadır.

İncil, iyi haber veya müjde anlamına gelen Hıristiyan kutsal kitabının Yeni Ahit denilen bölümüdür. Dört İncil, yirmi bir mektup, Elçilerin İşleri ve Vahiy bölümlerinden oluşan Yeni Ahit'in havarilerden kaldığı ve kanonik olduğuna inanılmaktadır. Kanonik sayılan Matta, Markos, Luka ve Yuhanna İncilleri, yazarlarının adları ile anılmaktadır (Tümer-Küçük, 2002: 28-288).

İncil yazarları da kiliselerin resim programları dâhilinde ele alınmışlardır. Kubbeli yapılarda pandantif yüzeylerine resmedilen evangelistler Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi Rum Ortodoks kiliselerinde tonoz yüzeyine resmedilen Pantokrator İsa'nın dört köşesine yerleştirilmişlerdir. Çoğunlukla önlerinde bulunan açık bir incili yazarken ve kendilerine ait sembollerle bazen isimleri de açık bir şekilde yazılarak tasvir edilmişlerdir. Alikinos, Gavalak, Gülaçar, Hagios Theodore, Ioannes Prodromos, Küpçüler Mahallesi ve Şişe Mahallesi kiliselerinde dört İncil yazarı, tanımlanan şekillerde resmedilmişlerdir.

Bölge kiliselerinde, tasvirleri günümüze ulaşabilen aziz ve azizeler şunlardır: Aziz George, Aziz Athanasios, Aziz Theodore, Aziz Konstantin ve Azize Helena, Aziz Pandleimon, Aziz Hrisostomos, Aziz Vasilios, Aziz Nikolaos, Aziz Stephanos ve Azize Eleni.

Hiz. İsa, Hiz. Meryem, Vaftizci Yahya ve İncil yazarlarının tasvirleri, bölgenin 19. yüzyıl öncesine ait yapılarında, zengin bir biçimde görülmektedir. Sümela Manastırının fresklerle kaplı giriş cephesi ve iç mekânı, bu ve daha fazla kişi ve İncil olayının resmedildiği yapıların en bilinenidir. Pantokrator İsa, Theotokos ve Platytera tiplerinde Meryem, çevrim sahnelerinde ise sıklıkla Vaftizci Yahya tasvirleri görülmektedir (Foto. 70, 71, 72).

Trabzon Ayasofyası apsisinde Theotokos Meryem (Foto. 73), kubbede Pantokrator İsa (Foto. 74), narteks tonozunda ise İncil yazarları resmedilmiştir (Foto. 75).

Sinop Balatlar Kilisesi apsis yarım kubbesinde taht üzerinde İsa, tonoz yüzeyinde Pantokrator İsa ve etrafında İncil Yazarları, İsa ve Meryem'in hayatları ve İncil olayları ile alakalı sahneler ve aziz tasvirleri kısmen, parçalar halinde veya bazı bölümlerde tamamen izlenebilmektedir (Foto. 76,77).

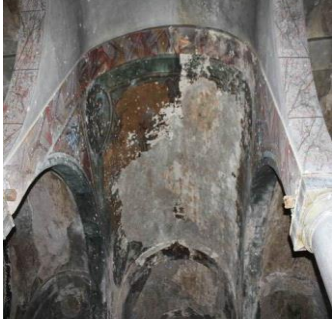

Maçka, Fandak (Çakılca), Yomra Hoşmesalos köyleri kilise apsislerinde taht üzerinde İsa (Foto. 78, 79); Sarmaşıklı Köyü yukarı Kilisede Theotokos Meryem tasviri (Foto. 80), bölgedeki yapılar içerisinde çok sayıda fresklerden birkaç örnektir.

Aziz ve azizeler, hemen her yapıda görülen fresklerle resmedilmişlerdir. Hem çalışmamızda adı geçen kişiler, hem de Anadolulu ve Anadolu dışından olan azizler, geniş bir çerçevede ele alınmışlardır (Foto. 81, 82, 83, 84).

Sonuç olarak, bölgeye Hıristiyanlığın gelmesi neticesinde, Karadeniz Bölgesinin genelinde başlayan kilise imar faaliyetleri ile paralel şekilde devam eden bir bezeme geleneğinin varlığı, somut veriler ışığında kesindir. 19. yüzyıl yapıları, bölgenin bu zengin geleneğini devam ettiren yapılar olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Bölge kiliseleri içerisinde, süsleme programları tanımlanabilen örneklerin hemen hepsinde, benzer üslup ve uygulamalar görülmektedir.

Yerel sanatçılar tarafından yapıldığını düşündüğümüz, taşra üslubundaki bezeme programları düzenleme, figürler, sahneler, desenler ve motifler bakımından, bölge geleneğini devam ettiren, fakat çoğunlukla basit ve sade bile olsa, estetik kaygıların da göz önünde bulundurulduğu örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır.**Resimler ve Çizimler**

	
<p>Foto.1 Evangelismos Tis Theotokou Kilisesi Tonozundaki Melek Figürü</p>	<p>Foto.2 Hagios Georgios (Licese) Kilisesi Doğu Duvarındaki Penceresi Süslemesini Gösteren Resim (Giresun Müzesi Arşivi'nden)</p>

	
Foto.3 Alikinos Kilisesi Orta Nef Tonozu Süslemesi	Foto.4 Alikinos Kilisesi Orta Nef Tonozu Süslemesi İncil Yazarı Detayı
	
Foto.5 Alikinos Kilisesi Orta Nef Tonozu Süslemesi Melek Figürü Detayı	Foto.6 Gavalak Kilisesi Yıkılan Kubbesi (H.Özkan-H.Yurттаş'tan)
	
Foto.7 Leri Kilisesi Süsleme Detayı	Foto.8 Hagios Georgios Metropolitlik Kilisesi aziz figürü (P.B.M.P.'den).

	
Foto.9 Hagios Georgios Metropolitlik Kilisesi Stukolar Panelleri (P.B.M.P.'Den).	Foto.10 Kutsal Haç Kilisesi Kuzey Apsisi St. Athanasios Tasviri
	
Foto.11 Olucak Köyü Kilisesi 1 Girişi Alınlığı "Aziz George'nin Ejderhayı Öldürmesi" Sahnesi	Foto.12 Hagios Christopher Kilisesi Güney Duvarı Freskolarını Gösteren Eski Bir Fotoğraf (P.B.M.P'den).
	
Foto.13 Hagios Christopher Kilisesi Güney Duvarı Cennet Sahnesi Kalıntısı	Foto.14 Hagios Christopher Kilisesi Güney Duvarı Ayı Figürü

Foto.15 Orta Mahalle Kilisesi 1 Doğu Duvarının Güneyindeki Aziz Konstantin Ve Helena Freskosu

Foto.16 Gülaçar Köyü Kilisesi Tonoz Kemerini İçindeki Aziz Figürü

Foto.17 Gülaçar Köyü Kilisesi Tonoz Kemerini İçindeki "Tanrının Gözü" Tasviri

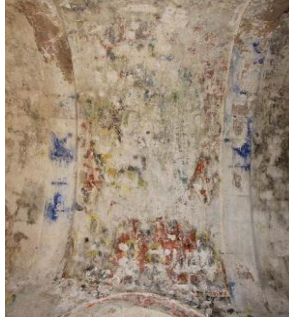

Foto.18 Gülaçar Köyü Kilisesi Orta Nef Tonozundaki "Pantokrator İsa Ve İncil Yazarları" Freskosu Kalıntıları

	
Foto.19 Gülaçar Köyü Kilisesi Orta Nef Tonozu Kemer Köşeliklerindeki “Vaftiz Teknesi” Tasviri	Foto.20 Hagios Demetrios Kilisesi Girişi Alınlığı St. Demetrios Tasviri Parçası
	
Foto.21 Hagios Demetrios Kilisesi Kuzey Apsisindeki Aziz Figürü	Foto.22 Hagios Demetrios Kilisesi Doğu Duvarı Hz. Meryem, Kutsal Ruh Ve Melek Tasvirleri

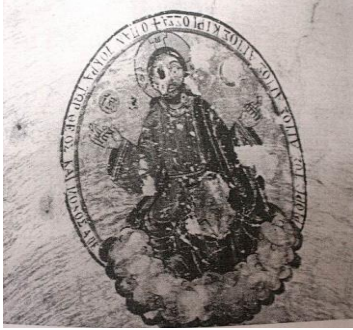

Foto.23 Hagios Demetrios Kilisesi Orta Nef Tonozunda "Pantokrator İsa" Tasviri (AB. DW.SB.Jl.'Dan).

Foto.24 Hagios Demetrios Kilisesi Orta Nef Tonozunda "Kutsal Ruh" Tasviri (H.Özkan-H.Yurttaş'tan).

Foto.25 Hagios Theodore Kilisesi Kubbe Kasnağında "İncil Yazarları" Tasvirleri

Foto.26 Ioannes Prodromos Kilisesi Kuzey Duvarı "Mahşer Sahnesi" Kalıntısı

Foto.27. Ioannes Prodromos Kilisesi Orta Nef Tonozu "Pantokrator İsa" Tasviri

Foto.28. Ioannes Prodromos Kilisesi "Matta" Tasviri

Foto.29 Ioannes Prodromos Kilisesi "Markos" Tasviri

Foto.30 Ioannes Prodromos Kilisesi "Lukas" Tasviri

	
<p>Foto.31 İoannes Prodromos Kilisesi “İncil Yazarları”Ndan “Yuhanna” Tasviri</p>	<p>Foto.32 Koimesis (Papavera) Kilisesi Orta Nef Tonozu Kemer Köşeliklerinde Baş Melek Tasviri</p>
	
<p>Foto.33 Koimesis (Papavera) Kilisesi Orta Nef Tonozu Kemer Köşeliklerinde Serafım Tasviri</p>	<p>Foto.34 Kurtüzü Mahallesi Kilisesi Güney Duvarının Batı Köşesinde Yer Alan Figürler</p>

Foto.35 Kıpçular Mahallesi Kilisesi Giriş Alınlığı Aziz Tasviri Kalıntısı

Foto.36 Kıpçular Mahallesi Kilisesi Orta Nef Tonozu "Pantokrator İsa" Ve "İncil Yazarları" Tasviri

Foto.37 Muzaras Kilisesi "Azize Helena" Tasviri

Foto.38 Muzaras Kilisesi İsmi Silinen Bir Azize Tasviri

	
Foto.39 Muzaras Kilisesi "Aziz Pandleimon" Tasviri	Foto.40 Muzaras Kilisesi "Lukas" Tasviri
	
Foto.41 Muzaras Kilisesi "Markos" Tasviri	Foto.42 Muzaras Kilisesi "Matta" Tasviri

Foto.43 Muzaras Kilisesi "Yuhanna"
Tasviri

Foto.44 Muzaras Kilisesi "Aziz
Hrisostomos" Tasviri

Foto.45 Muzaras Kilisesi "Aziz Nikolas"
Tasviri

Foto.46 Muzaras Kilisesi "Aziz Vasilios"
Tasviri

Foto.47 Muzaras Kilisesi "Aziz Grigorios" Tasviri

Foto.48 Muzaras Kilisesi Orta Nef Tonzunda "Pantokrator İsa" Tasviri

Foto.49 Şişe Mahallesi Kilisesi Kuzey Duvarındaki Melek Figürü

Foto.50 Şişe Mahallesi Kilisesi Orta Nef Tonzunda İncil Yazarları

Foto.51 Ayaklıalan Köyü Kilisesi İnsan Figürü

Foto.52 Ayaklıalan Köyü Kilisesi Kuzey Duvarındaki Fresko

Foto.53 Çömlekçi Kilisesi "Pantokrator İsa" Tasviri

Foto.54 Altındere Köyü Kilisesi Pantokrator İsa" Tasviri

Foto.55 Altındere Köyü Kilisesi "Platitera Meryem" Tasviri

Foto.56 Altındere Köyü Kilisesi Güney Nef Tonozu "Agios" Yazılı Madalyon

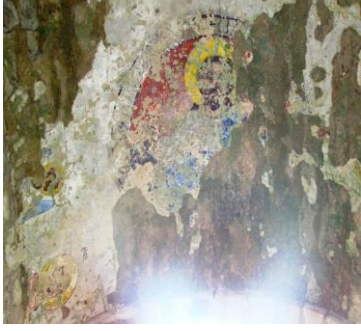

	
Foto.57 Archistratios Ve Blasios Ve Menas Kilisesi Pantokrator İsa” Tasviri	Foto.58 Archistratios Ve Blasios Ve Menas Kilisesi Orta Nef Tonozu Madalyonlu Fresko
	
Foto.59 Aşağı Mahalle Kilisesi Templon Duvarı	Foto.60 Aşağı Mahalle Kilisesi Templon Duvarı Freskleri
	
Foto.61 Aşağı Mahalle Kilisesi Aziz Stephanos Freski	Foto.62 Aşağı Mahalle Kilisesi Templon Duvarı Din Adamı Tasviri

Foto.63 Aşağı Mahalle Kilisesi Batı Duvarı Freskleri

Foto.64 Coşandere Köyü Kilisesi Apsisi Fresko İzleri

Foto.65 Vazelon Manastırı Kilisesi Mahşer Günü” Ve “Hetoimasia” Sahnelerini Gösteren Eski Bir Fotoğraf (AB. DW.SB.JI.’Dan).

Foto.66 Vazelon Manastırı Kilisesi Mahşer Günü” Ve “Hetoimasia” Sahnelerini

Foto.67 Vazelon Manastırı Kilisesi Mahşer Günü” Sahnesi Detayı

Foto.68 Vazelon Manastırı Kilisesi Mahşer Günü” Sahnesi Detayı

Foto.69 Hagios Theodore Kilisesi Girişi Alınışındaki “Aziz Theodore” Tasviri

Foto.70 Sümela Manastırı Platytera Meryem Freski

Foto.71 Sümela Manastırı Pantokrator İsa Freski

Foto.72 Sümela Manastırı Platytera Meryem Freski

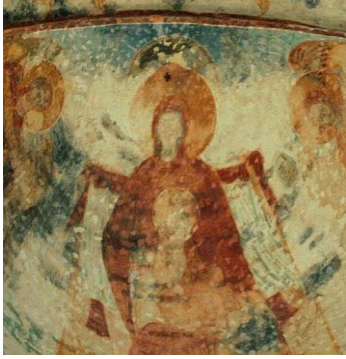

Foto.73 Ayasofya, Apsisi Theotokhos Meryem Freski

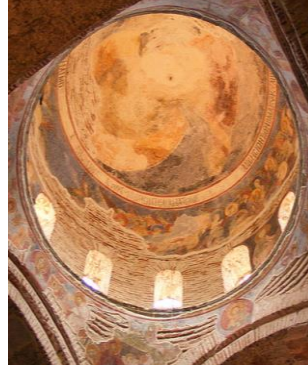

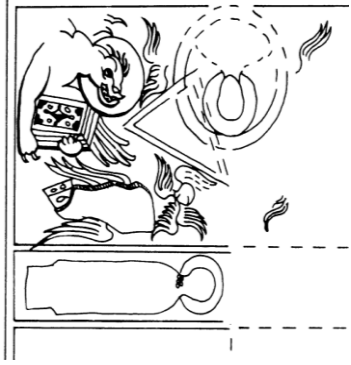

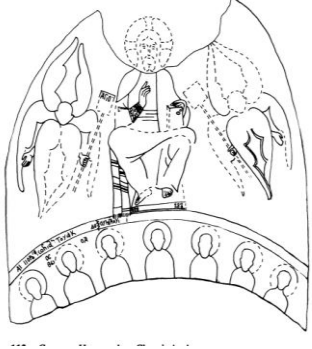
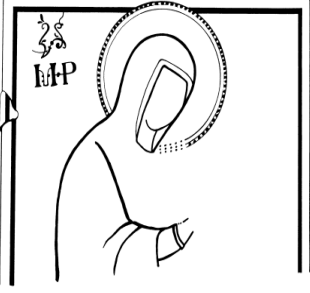
Foto.74 Ayasofya Kubbesi Pantokrator Tasviri

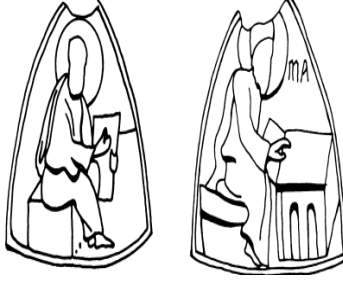

Foto.75 Ayasofya İncil Yazarları

Foto.76 Blatlar Kilisesi İsa Tasviri Çizimi (A.B-D.W'dan)

	
<p>Foto.77 Blatlar Kilisesi Pantokrator İsa Ve İncil Yazarları Tasviri Çizimi (A.B-D.W'dan)</p>	<p>Foto.78 Fındak Köyü Kilisesi İsa, Melekler Ve Din Adamları Freskleri Çizimi (A.B-D.W'dan)</p>
	
<p>Foto.79 Yomra Hoşmesalos A Kilisesi Apsisi İsa Freski Çizimi (A.B-D.W'dan)</p>	<p>Foto.80 Sarmaşıklı Yukarı Kilise Theotokos Meryem Freski Çizimi (A.B-D.W'dan)</p>

	
<p>Foto.81 Şiran Aşağı Tersun Kilisesi Aziz Konstantin Ve Azize Helena Freski Çizimi (A.B-D.W'dan)</p>	<p>Foto.82 Pipat Köyü A Kilisesi Aziz George Ve Ejderha Freski Çizimi (A.B-D.W'dan)</p>
	
<p>Foto.83 Sarmaşıklı Yukarı Kilise Aziz Theodore Ve Eugenios Freski Çizimi (A.B-D.W'dan)</p>	<p>Foto.84 Manglavita Kaya Kilisesi İncil Yazarları Freski Çizimi (A.B-D.W'dan)</p>

KAYNAKLAR

Akagün Uslu, Gülyüz, *Gümüşhane ve Çevresinin Tarihi ve Sanat Eserleri*, İstanbul, 1980.

Ballance, Sellina, *The Byzantine Monuments of Trebizond*, *Anatolian Studies*, V.10, 1960,ss.141-175.

Bayhan, A. A.: "Günümüze Ulaşan Tarihi Eserleriyle Şebinkarahisar'ın Kültürel Kimliği", *Giresun'da Dini ve Kültürel Hayat Sempozyumu 1* (25-27 Ekim 2013, Giresun) *Bildiriler 1-II*, İstanbul, 2015, s.341-355.

Bijişkyan, P.Minas (Çev. Hrand D. Andreasyan), *Pontos Tarihi*, İstanbul, 1998.

Bryer, Anthony-WINFIELD, David, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, *Dumbarton Oaks*, 1985.

Bryer, Anthony-Winfield, David-Ballance, Selina-ISAAC, Jane, *The Post-Byzantine Monuments of the Pontos*, *Great Britain/USA*, 2002.

Canalioğlu, M. Volkan, *Trabzon'daki Manastırlar*, Trabzon, 1991.

Fallmerayer, Jakob Philipp, *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, 2011.

Gombrich, E.H., *Sanatın Öyküsü* (Çev.Erol Erduran, Ömer Erduran), İstanbul, 1997.

Gündoğdu, H.-BAYHAN, A.A.-Aktemur, A.M.-Kukaracı, İ.U.

Çelik, A.-BAYRAKTAR, M.S.; *Anadolu Kültür Mirasında Şebinkarahisar*, İstanbul, 2005.

Horuluoğlu, Şamil, *Tarihi Eserleri ile Trabzon*, Ankara, 1978

Horuluoğlu, Şamil, *Trabzon ve Çevresindeki Tarihi Eserler*, Ankara, 1983.

Kaynar, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, TTK Yayınları, Ankara 2010, 191-313.

Kazhdan, Alexander P., *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Volume 1,2,3, New York, Oxford,1991.

- Miller, William, *Son Trabzon İmparatorluğu*, (Çev. Nurettin Süleymangil), İstanbul, 2007.
- Müller-Wiener, Wolfgang, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, YKY, İstanbul 2002.
- Okuyucu, Demet, Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi Rum Kiliseleri, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2013
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan), TTK, Ankara, 2006.
- Öksüz, Hikmet, "Pontusçuluğun Sonu: Nüfus Mübadelesi", *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Ankara, 2007, ss. 425-437.
- Özkan, Haldun, "Gümüşhane St. John Prodromos Manastırı (İmera Manastırı) ve Olucak Köyü Kiliseleri", *60 Yaşında Fahri Işık'a Armağan, Anadolu'da Doğdu*, Ege Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 567-584.
- Özkan, Haldun – Yurttaş, Hüseyin, *Ortaçağ'dan Günümüze Gümüşhane*, Gümüşhane, 2012.
- Özkan Haldun; "Gümüşhane Krom Vadisi Kiliseleri", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(31), Erzurum 2003,s.121
- Özsait, Mehmet, "İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Trabzon, 2000, ss. 35-47.
- Pekak, Sacit, "18.-19. Yüzyıllarda Anadolu'da Yaşayan Gayrimüslimlerin İmar Faaliyetleri ve Foça'daki Post-Bizans Kiliseleri", *Geçmişten Günümüze Foça, Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, 23-24-25 Ağustos 1996, Ankara, 1997, ss.75-90.
- Sinclair, Thomas Alexander, *Eastern Turkey: An Architectural and Archeological Survey*, Volume II, London, 1989.
- Sümerkan, M.Reşat-OKMAN, İbrahim, *Kültür Varlıklarıyla Trabzon*, Cilt I, İlçeler-Köyler, Trabzon, 1999.
- Şen, Ömer, *Trabzon Tarihi*, Trabzon 1998.
- Tümer, Günay-KÜÇÜK, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ankara, 2002.

Yurttaş, Hüseyin, "Gümüşhane/Merkez İlçe Santa (Dumanlı) Kiliseleri", *60. Yaşında Fahri Işık'a Armağan Anadolu'da Doğdu*, İstanbul, 2004, s. 820.